

України на добу княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділенням цісарсько- і конституційно-австрійської) [6, с. 490], усе-таки зауважимо, що вона збудована переважно на ознаках зовнішньополітичної еволюції (те, за що Драгоманов дорікає Антоновичу як історику); і “соціологічний принцип”, про який так багато веде мову опонент Антоновича, не витриманий навіть декларативно. Тому й не дивно, що драгоманівська періодизація української історії не справила особливого враження в подальшому процесі розвитку української історичної науки та навіть дисонує з дійсно соціологічною схемою історії України-Руси М. Грушевського.

Звичайно, деякі критичні зауваження Драгоманова стосовно Антоновича й української історичної науки цілком слушні, зокрема в тій частині, де говорить про слабкий зв'язок національних досліджень із загальноєвропейською історією, ігнорування порівняльно-історичної методи й особливо переоцінку ролі козацтва як альфи та омеги українського історичного процесу. Але ця критика не відзначається особливою ясністю і конструктивністю та більшою мірою свідчить про еволюцію історичних уявлень самого Драгоманова. Тому можна погодитись із думкою Юліана Бачинського, що, критикуючи Костомарова, Антоновича та інших сучасних йому українських істориків, Драгоманов “критикує почасти сам свої молодечі, доемігрантські погляди на українство і відповідно український історичний процес” [10, с. 115].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ненадруковані листи В. Антоновича до Ф. К. Вовка // Український історик. – 1989. – 1–3 (101–103). – С. 98–100.
2. Драгоманов М. П. Автобіографія. – К., 1917. – 57 с.
3. Драгоманов М. П. Новые исследования южнорусской истории (60-е гг. XIX ст.) – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 172. – Спр. 2. – Арк. 1–137.
4. Павлик М. Листування М. Драгоманова. – Варшава, 1932. – Т. 1. – С. 92–110.
5. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. – К., 1928. – Т. 1. – 227 с.
6. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. – К.: Либідь. – 1991. – 682 с.
7. Скульчик С. О. Національний міф чи історія. М. П. Драгоманов як критик сучасної йому історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 302–307.
8. Антонович Володимир. Бесіди про часи козацькі на Україні. – Коломия, 1912. – 112 с.
9. Смілянська В. Л. Батьки і діти (Микола Костомаров очима Михайла Драгоманова) // Штрихи до наукового портрети Михайла Драгоманова. – К., 1991. – С. 184–199.
10. Бачинський Ю. Україна *irredenta*. – Берлін, 1924. – 218 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії та методи історичних досліджень.

УДК 327 (477) "1720"

СЕНАТСЬКИЙ УКАЗ 1720 РОКУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Олександр ЛУКАШЕВИЧ (Кіровоград)

Стаття присвячена питанню про правовий статус української мови в Російській імперії I чверті ХVІІІ ст. Історіографічний аналіз допоміг автору зробити висновок про те, що тема потребує розгляду в контексті

українсько-російських стосунків того часу. Дослідження Сенатського указу 1720 р. дає змогу стверджувати, що це адміністративне розпорядження не містить антиукраїнського змісту, а має на меті встановлення цензури релігійних книг.

Ключові слова: книгодрукування, історія української мови, церковна цензура, указ Петра I 1720 р., Сенатський указ 1720 р., богослужбові книги, богословські книги, адміністративний указ, Сенат, державна цензура, церковнослов'янська мова, друкарня Києво-Печерської Лаври, російське право періоду імперії XVIII ст.

Статья посвящена вопросу правового статуса украинского языка в Российской империи I четверти XVIII ст. Historiографический анализ позволил автору сделать вывод о том, что тема требует рассмотрения в контексте украинско-российских отношений того времени. Изучение Сенатского указа 1720 г. дает возможность утверждать, что это административное распоряжение не имеет антиукраинского содержания, а его целью является установление цензуры религиозных книг.

Ключевые слова: книгопечатание, история украинского языка, церковная цензура, указ Петра I 1720 г., Сенатский указ 1720 г., богослужбные книги, богословские книги, административный указ, Сенат, государственная цензура, церковнославянский язык, типография Киево-Печерской Лавры, российское право периода империи XVIII века.

The article is dedicated to question about juridical status ukrainian language in Russian empire of XVIII century. Historiography analysis has allowed the author to draw a conclusion - a subject necessary to study in context ukrainian-russian relations of that time. On base of the senate edict 1720, he came to conclusion-administrative dictation has not an anti-ukrainian to directivity, but has a purpose to install the religious censorship.

Keywords: book-printing, ukrainian language history, church censorship, edict 1720 year of the Peter the Great, senate edict 1720 year, divine service books, theological books, administrative edict, Senate, state censorship, church slavonic language, Kiev Pechersk Lavra printing-house, russian legislation of the period to empires XVIII age.

Рідко яке дослідження з історії української мови не звертає увагу на “Указ Петра I” 1720 року “Про заборону книгодрукування українською мовою”, визначаючи його як один з “визначальних кроків” у процесі витіснення її російською мовою на периферію суспільного життя України [1, с. 4]. Мотиви його видання та наслідки реалізації вважаються настільки очевидними, що дотепер не поставлено питання про спеціальний науковий аналіз документа. Разом з тим невідповідність між значенням, яке надається указові, та межею його осмислення і вивчення може свідчити не тільки про те, що трактування джерела не викликає труднощів. Ймовірніше, на наш погляд, автори, що зверталися до джерела, використовували його для ілюстрації висновків, які були заздалегідь передбачені ще до початку аналізу документа.

Співіснування рівнозначних української та російської культур несе в собі небезпеку міжкультурних та конфесійних конфліктів. Щоб запобігти їхньому вияву, важливо вміти прогнозувати розвиток мовної проблеми. Для цього варто звернутися до джерел, прилучитися до історичного досвіду. І якщо “Указ Петра I” в літературі визнається першим кроком російського уряду в напрямку витіснення української мови, то буде цікавим здійснити нову спробу незаангажованого дослідження цього документа.

Відмінність нашого трактування змісту указу краще зрозуміти на тлі джерелознавчих розвідок, що були запропоновані широкому загалові раніше.

Відомий історик права А.І. Яковлів писав, що 6 жовтня 1720 року “було видано знаменитий сенатський указ про заборону друкувати на Україні нові книги й про справляння українських стародруків за московськими книгами такого змісту”.

Отож, цей указ заборонив зовсім друк на Україні нецерковних книг, а церковні книги наказано позбавити місцевих українських особливостей (слів, наголосів тощо), щоб “особого наречія в оных не было”. [2, с. 151].

Така коротка, але водночас змістовна характеристика указу важлива для нас тому, що, по-перше, належить досліднику, котрий його читав і знає, що він виданий був не царем, а Сенатом. По-друге, висновки А. Яковліва співголосні загальноприйнятим в українській літературі.

Зміст документа був відомий і вченому-культурологу, досліднику історії української мови та церкви митрополиту І.Огієнку, який назвав його “жорстким наказом”. Петра І [3, с. 120 – 121], посилаючись на преамбулу: “*Великому государю, его царскому величеству известно учинилось...*” та на формулювання резолюції: “*Того ради его царское величество указал...*”. [4, с. 244]. Як пояснив учений: “Муляла йому (тобто Петру І — О.Л.) очі українська літературна мова” [3, с. 120 – 121] та “давню вже мав зуба проти українських друкарень...”. [5, с. 298 – 299].

Дослідник історії української церкви І. Власовський появу указу пов’язував з політикою російського уряду, яка була спрямована на підпорядкування церкви державному контролю. У зв’язку з цим київській та чернігівській друкарням заборонялося друкувати “надалі нових книг, а тільки попередні церковні”, а “ці попередні видання було наперед встановлено повну однозгідність їх з такими ж церковними книгами” російськими [6, с. 57]. Як вияв “політичної антиукраїнської сваволі”, оцінює Н.Д. Бабич заходи царського уряду того часу стосовно української мови та культури загалом [7, с. 6].

Оскільки в указі йшлося про регламентацію видання богослужбних книг, то для всіх названих авторів він став одним із свідчень поступового процесу, започаткованого ще в XVII столітті, обмеження, а в подальшому й ліквідації державної та церковної автономії України. Зауважимо, що жоден автор не вважав за необхідне проаналізувати політику царського уряду, виходячи із ситуації, що склалася в першій чверті XVIII ст. в суспільно-політичному та церковному житті самої Росії.

Видається, що вже тільки з цієї позиції їхні висновки не позбавлені однобічності та значної долі суб’єктивізму. Насамперед цей докір можна закинути праці А. Яковліва, для якого російська проблематика логічно пов’язана із темою його дослідження: “Українсько-Московські договори в XVII-XVIII віках”. Проте навіть у назві твору виявилася недооцінка значення російської історії для розуміння української: Росія XVIII ст., на відміну від Русі XVII ст., не московська, а петербурзька, не царська, а імперська. А. Яковлів звертає увагу на те, що Петро І називав Україну “навіть не Малою Росією”, а “Малоросійським краєм” [2, с. 151], сам же дослідник досить таки рідко звертається до історично достовірної назви російської держави.

Навівши типові оцінки сенатського указу від 5 жовтня 1720 року, надалі пропонуємо власне прочитання та розуміння його змісту, мети й завдань, що покладалися на нього.

Указ – казусна реакція російського уряду на видання та обіг українських церковних книг, адміністративна за своїм правовим характером. Він був виданий у контексті встановлення централізованого, разом із церквою, управління друком, здійснення духовної цензури.

Появу указу спричинили видання ставропігійськими друкарнями (тобто тими, що безпосередньо підпорядковувалися московському патріарху) Києво-Печерського та Свято-Троїцького монастирями богослужбних книг, які містили “*многая лютерская противность*”, або ж друкованих “*по желанию раскольническому*”, що “*несогласно с великороссийскими печатями*”. Крім того, на титульних аркушах київських книг зазначалося, що вони опубліковані “*Ставропігією Вселенського Константинопольського патріарха*”, хоч до того часу Лавра йому вже не підпорядковувалась. Очевидно, видавці не бажали звертатися до московського патріарха за дозволом друкувати книги й водночас змушені були зважати на можливі сумніви в читачів відносно стосовно використання такої літератури під час церковної відправи. Повернення до архаїчної форми титульного аркуша було порушенням встановленого порядку посвідчення світською та

духовною владами відповідності змісту перекладу книги канонічним зразкам. Практика вимагала друкувати повеління царя на видання книги та благословення московського патріарха. Саме тому в сенатському указі було зазначено, що цар *“указал именоваться Киевскому и Черниговскому монастырям, во всех книгах, ставропигиею всероссийских патриархов, а не константинопольских”*. Зауважимо, що Києво-Печерська лавра вийшла із під юрисдикції Константинопольського патріархату 1684 р. З цього часу архімандритів затверджував московський патріарх. Із 1685 р. вся Київська митрополія перейшла під управління Московської патріархії. 1688 р. ставропігійські права отримала Чернігівська єпархія. Що ж стосується подальшої видавничої діяльності друкарні, то їм наказувалося *“книг никаких, кроме церковных, прежних изданий, не печатают”*. Причому перед їхнім опублікуванням вимагалось звірити їхній текст із такими ж *“великороссийскими”*, щоб *“никакой розни и особого наречия во оных не было”*. Такий порядок було встановлено для *“церковных старых книг”*. *“А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявля об оных в Духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатают”* - таким чином друкарні позбавлялися права свободи друку, усі їхні видання підлягали цензурі Духовної колегії. Мета указу полягала в тому, щоб *“не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийскою печатью несогласия произойти”*. Як бачимо, турбота про збереження істинності віри тісно пов'язувалася із формою її вираження.

Після загальної характеристики указу спробуємо конкретизувати висновки.

Насамперед варто відзначити, що опублікування документа в *“Повному зібранні законів Російської імперії”* ще не означає, що він мав силу закону. Поява цього явища зумовлена кількома причинами, у тому числі – відсутністю в російському праві чіткої межі між законом та адміністративним розпорядженням вищої влади. Тому видавцям *“Повного зібрання...”* не завжди вдавалося з'ясувати, що перед ними: закон чи підзаконний нормативний акт. Розпорядження від закону відрізнялося тим, що предмет регулювання першого – особливий, окремий випадок, другого – визначення загального правила, за яким треба йти в усіх подібних випадках [8, с. 83 – 84]. Розпорядження мали тимчасовий характер, виходили від верховної влади безпосередньо, або ж за допомогою установ, інститутів влади, нею ж заснованих. Закони вступали в силу безпосередньо за волею государя незалежно від форми її вираження. Проте на практиці відмінностей між ними не робили, якщо адміністративне розпорядження виходило безпосередньо від верховної влади. За своєю вагомістю вони вважалися рівнозначними [9, с. 3 – 6].

У Російській імперії першої чверті XVIII ст. закони видавалися у формі уставів, регламентів та сепаратних указів (іменних указів та їхніх різновидів). Досліджуваний указ був виданий Сенатом, як видно із тексту, за розпорядженням царя. Цим документ уподібнюється до одного з різновидів іменних указів – *“именной указ объявленный из Сената”*. Проте не маючи у своєму розпорядженні додаткових відомостей, будемо користуватися тим найменуванням джерела, — *“сенатський указ”*, — яке йому дали видавці *“Повного зібрання...”*.

У першій чверті XVIII ст. Сенат очолював ієрархію державних установ Росії. У літературі не має єдиного погляду на його функції, нормативно-визначену компетенцію та обсяг реальних повноважень у той період. Історик права А.Н. Філіппов уважав, що Сенат – центральна судово-військово-фінансова установа, яка здійснювала верховний нагляд за державним управлінням у зазначених галузях [10, с. 68]. Його компетенція законодавчо не була вичерпно визначена, були лише встановлені пріоритети в певних сферах діяльності. Сенат виконував укази й розпорядження Петра I, нормотворча ж діяльність не виходила за межі видання управлінських (виконавчих) підзаконних нормативно-правових актів. Являючи собою вищий орган загальної компетенції, він у період підготовки церковної реформи міг бути задіяний для вирішення поточних справ церкви. Така практика перебували в контексті політики Петра I, що була спрямована на підпорядкування церкви державі, наслідком якої стало заснування 25 січня 1721 року Духовної колегії.

Очевидно, що описаний в указі випадок не був визначальною причиною, а

тільки актуалізував наміри царя регламентувати видання церковної літератури. І справа не тільки в тому, що на часі було проведення церковної реформи. Важливою віхою у зв'язках світської та духовної влади стало вінчання московського князя Івана IV на царство 1547 року, що остаточно утвердив на Русі державно-правовий погляд на царя як на правонаступника візантійських імператорів, котрі традиційно вважалися захисниками та заступниками вселенського православ'я [11, с. 234]. Тому російські самодержці як "християнські государи" не усувалися від участі у вирішенні важливих церковних справ, захищали церкву від ересей та розколів. Підтримка православ'я була необхідним кроком, оскільки воно виконувало функції державної ідеології та володіло значним потенціалом соціальної консолідації та мобілізації. Проте здатність релігії примушувати людей переходити до політичних дій може зробити її джерелом конфліктів. Конфліктогенність властива будь-якому поліконфесійному суспільству, до якого належало й російське. Вона зростає, якщо відбувається розкол всередині самої конфесії. Історичний досвід свідчить, що амбівалентність релігії уможливорює використовувати її різним політичним силам [12, с. 8]. Отже, держава, яка намагається забезпечити політичну стабільність у суспільстві, не повинна ігнорувати церковні проблеми. Такий підхід означає неминучість перетину релігійних та політичних інтересів. І тут багато що залежить від того, які взаємини склалися між державою та церквою. Зі скиненням патріарха Никона 1667 року рівновага між ними порушилася на користь держави. А ліквідація патріаршества та насадження синодальної форми правління з 1721 року остаточно підкорило церковне керівництво світській верхній владі. Влада зробила зміцнення авторитету церкви, релігійного догматизму, обрядовості одним із головних своїх обов'язків, зафіксувавши його російським законодавством.

У Соборному Укладені 1649 року, яке зберігало своє правове значення понад 200 років, йшлося: царська влада бере під свій захист християнське (православне) віровчення. У світському кодексі права перший розділ присвячений злочинам проти церкви, тим самим підкреслювалася їхня першорядна значущість для уряду. Одночасно ст. 1 (розділ I) узаконила право держави втручатися в судові справи церкви [13, с. 19]. Обмеження компетенції церкви передусім у загальногромадянських справах здійснене в XVII ст., стало ще рішучим, починаючи з першої чверті XVIII ст.

У Духовному регламенті 1721 р. Петро I своє завдання в галузі церковних перетворень сформулював таким чином: будучи церкві "*благодичиня блюститель*", він мав намір зайнятися "*исправлением чина духовного*" [14, с. 540], що передбачало поряд з іншими заходами уніфікацію православного церковного обряду, богослужбних книг.

У зв'язку з цим духовним і світським чинам наказувалося розшукувати "*вновь сложенные и слагаемые акафисты и иные службы и молебны, которые наипаче в наша времена в Малой России сложены суть не малое число, суть ли оная сложенія писанию священному согласные и неимеют ли нечто в себе слову Божию противные, или хотя нечто непристойное и празднословное*" [14, с. 547].

"*Исправление чина церковного*" означало законодавче оформлення духовної цензури, боротьбу з католицизмом, протестантизмом, ерессю, розколом. Для священнослужителів відступ від офіційного віровчення, не підпорядкування церкві були найтяжчими злочинами. Світська влада враховувала насамперед політичний зміст і наслідки тієї чи іншої ересі, не забуваючи при цьому інтересів державної релігії. Так, у першій чверті XVIII ст. політика уряду щодо розкольників не була однозначною, часто вона керувалася прагматичними інтересами. Разом з тим до них виявлялося ставлення як до фанатичних апологетів старовини, що не приймали реформи, а значить були бунтарями. Особливо жорстокі покарання передбачалися за "*сворачение*" до розколу, тобто за передачу старообрядницького віровчення іншим особам. Заборонялися громадські богослужіння, переховування розкольницьких книг "*под опасением жестокой казни*" [15, с. 347; 16, с. 97].

Категорично заборонялася пропаганда іновірства серед православних. Намагаючись берегти офіційну релігію від конкуренції інших віросповідань, уряд заборонив увіз до країни богословських книг, які друкувалися російською мовою за кордоном, і перекладати іноземні богословські твори російською мовою без

дозволу Синоду [17, с. 406 – 411]. До сказаного варто додати, що в першій чверті XVIII століття в середовищі російської церковної ієрархії посилювалася ворожнеча щодо духовних осіб, які були вихідцями з України й посідали більшість архієрейських кафедр. Їх сприймали за еретиків, ненависних “латин” (католиків). Звідси упереджено-критичне ставлення й до церковної літератури, що друкувалася в Україні. Так, патріарх Іоаким заборонив українським друкарням випускати книги без його попереднього “*досмотрения и благословения*”, він обурювався публікацією “Четьї-Мінеї” Дмитра Туптала, оскільки вона “*приложисте некая словеса церкви... необычная*” [18, с. 307; 19, с. 3].

Отже, борючись проти інакомислення, яке роздмухувало російське суспільство особливо після реформ патріарха Никона, “регулярна” держава Петра I вживала найрізноманітніших заходів проти нерегламентованих і не контрольованих офіційною церквою релігійних ініціатив. Серед них і ті, що визначалися сенатським указом 1720 року. Але оскільки вони були викликані фактами українського релігійного життя, то тепер слід розглянути, як склалися стосунки між українською та російською церквами щодо питання видання та розповсюдження православної літератури, перекладу її церковнослов’янською мовою.

Довгий час, відстоюючи тезу про перевагу російського православ’я, російська церква навіювала підозру, а інколи й вороже ставлення до інших православних церков – української, грецької – як до таких, що заражені “латинством”. Ще у 20-х роках XVII століття книги “литовського друку”, тобто видані в Україні і в Білорусії, зазнавали переслідування, їх заборонялося читати і зберігати, оскільки вони містили в собі “*латинские ереси*” [20, с. 301]. Ситуація особливо загострилася після приєднання України до Росії, коли виявилися обрядові розбіжності в процесі богослужіння української та російської церков.

Тут необхідно зауважити, що в релігійній народній свідомості і навіть свідомості самих церковних служителів на перший план проступила обрядова сторона релігії.

В обрядах та релігійних текстах розкривається сутність й зміст віровчення, тому ритуал та релігійне розуміння нерозривно пов’язані між собою. За допомогою “обряду чи тексту, у який він (*моральний момент – О. Л.*) заховався від людського забуття, ми в міру бажання відтворюємо його і в міру свого морального сприйняття переживаємо його дію” [21, с. 270]. Відповідно для відтворення, освоєння і поширення християнського віровчення вимагалось дотримуватись однотипного справляння обрядів з використанням уніфікованої богослужебної літератури. Для дотримання цих умов був необхідний авторитетний контроль та арбітр. У православній церкві таку функцію здійснював Вселенський собор. Але після падіння Візантії на Русі утвердилася думка, що саме російська церква – єдиний хранитель істинного православ’я. Місцева релігійна свідомість – помісна, стала мірилом християнської істини, витіснивши свідомість вселенську. У результаті виявилось, що російська церква вже не могла допустити перевірки своїх вірувань, обрядів, запозичень зі сторони. Залишалось тільки зберігати те, що було сприйнятним, а мірилом християнської істини стала “національна церковна старовина”. Вона визнавалася недоторканною святинею, нормою. У той же час про Україну XVII ст. у російських церковників склалася думка: там “*быша мало не все униаты – редции остахся во православии*” [21, с. 291, 294]. Подібний консерватизм стримував розвиток богословської думки, заважав їй пристосуватися до нових явищ суспільного життя, сприймати західноєвропейську культуру. Це, у свою чергу, зумовило посилення церковного індиферентизму, критики релігійних догм і культу, зростання скептицизму стосовно офіційно-релігійної обрядовості, розкол церкви, проникнення ідей католицизму й протестантизму. На часі було зміцнення авторитету церкви, причому не тільки за рахунок попередніх насильницьких засобів, але й через ідейний вплив, книги.

У XVII ст. друкарство в Росії перебувало під контролем держави та церкви. Весь процес, починаючи від вибору книги для публікації й до виходу її у світ, підпорядковувався цензурі.

У 40 роки XVII ст. на Друкарському дворі в Москві розгорнулася інтенсивна робота з виправлення й уточнення текстів друкованих книг. Завдання коректорів

полягало у відстеженні чистоти мови, правильному конструюванні речень, точному дотриманню граматичних форм.

На початку 50-их років ситуація змінюється: як тільки виникає питання про необхідність виправлення книг за змістом, а не тільки за стилем і мовою, духовенство бере ці виправлення під свій контроль. З 1653 року Друкарський двір переходить під управління патріарха.

З часу підпорядкування української православної церкви російській увагу московського патріарха привертає видавнича діяльність Києво-Печерської лаври, що розпочалася на початку XVII ст. Лавра отримала дозвіл від константинопольського патріарха мати свою друкарню і вільно друкувати потрібні їй книги. Це право було підтверджено царським наказом 1685 року: *“Печатание книг невозбранно имети повелеваем...”* [22, с. 227]. Лаврські книги розходилися далеко за межі України, охоче розкуповувались у Росії. Але невдовзі Лаврі було наказано звертатися за дозволом на видання чергової книги до московського патріарха. Проте ця вимога не виконувалася. 1692 року в лаврській друкарні була надрукована *“Літургія”*, на титульному аркуші якої не згадувалися ні цар, ні патріарх, а тільки архімандрит [22, с. 229], на що московський патріарх Адріан 8 листопада 1692 року писав архімандриту Києво-Печерської лаври Мелетію Вояховичу: *“А тако бы не подобало творити... Точию за твоим велением книги издаются... Еще же предъ сего к вам в монастырь – чтобы без ведома каковых церковных книги не печатано – писано...”* [22, с. 229]. У відповідь 17 грудня 1692 року архімандрит зазначив: *“...если для разрешения всякой книжицы”* звертатися до патріарха, то *“препятствие будет строению”* і *“безхлебни будем”*. Достаток *“братии и служебником пища и одежда, и всякое строение монастырское, то все от печатанья книг”* [22, с. 230].

Узявши до уваги такі *“буденні”* аргументи, патріарх у лютому 1693 року прийняв рішення: *“Не возбраняется же вам в типографии вашей Киево-Печерской обычных книг в чине церковном печатати, еже бы было в пользу, аще и по той страны наречию. А которые имате печатати большие книги... на таковые книги и благословение от нас принимать и присылать к нам должно, да во известии имеем, ради общего согласия без всякого усумления и прикословия”*. Далі у своєму листі до Лаври він писав: *“И аще которые книги явятся у вас имут и всякие церковные здешним наречием (тобто російською — О.Л.) и чином нынешних переводов, и те без всякого извета взымати будут от вас ценою везде, и возити к Москве будет невозбранно, аще вашим тамо наречием (тобто українською – О.Л.) и прежних переводов речинями издавати имате, таковые в тамошние страны отпускайте, а к Москве их не присылайте, повеления же великих государей царей наших и нашего благословения в них не полагайте”*. У березні 1697 року московський патріарх Адріан дозволив друкувати книги в друкарні Чернігівського Свято-Троїцького монастиря [5, с. 230 – 231; 6, с. 56].

Звідси можна зробити висновок, що московський патріарх припускав можливим компроміс. Розуміючи, що *“по-московскому, то не обыкоша сии людие (тобто українці – О.Л.) тако читати и не имуть куповати”* (Із листа архімандрита Ясинського – московському патріарху, 1689 р.) [22, с. 229], він дозволив Лаврі друкувати церковні книги, але за умови, що не вся книжкова продукція буде продаватися в Росії. Для російського ринку пропонувалося видавати книги за новим перекладом, звірені за сучасними російськими зразками. Для українського ж – звірені за старими богослужбними книгами, причому дозволялося використання української лексики. Щоб мало знайомі з православною догматикою прихожани та місцеве духовенство не помилилися, та книги, призначені для України, не опинилися в Росії, на їхніх титульних аркушах заборонялося друкувати благословення патріарха та дозвіл царя. Варто відзначити, що в документах другої половини XVII ст. термін *“наріччя”* вживався як для позначення російської, так і української мов (*“Белорусское письмо”* — так означали українську мову в російській офіційній документації II пол. XVII ст.) [2, с. 115–116], отож він не містить у собі принизливої оцінки.

Через недостатню кількість джерел доводиться лише припускати, що Петро I та Сенат не знали про розпорядження патріарха. Інакше звинувачення на адресу

українських монастирів були б сформульовані по-іншому. Наприклад, указівка на те, що книги, надруковані “ставропігією вселенського константинопольського патріарха”, можна розтлумачити таким чином, що в Києво-Печерській друкарні була перевидана література часів підпорядкування української православної церкви константинопольському патріархатові. Саме такі книги можна було продавати в Україні. Крім того, у листі московського патріарха нічого не сказано про те, як оформляти титульну сторінку таких книг. Але, як би там не було, привілейований статус друкарні в першій чверті XVIII століття став суперечити петровській церковній політиці. Не виправдовуючи її, варто відзначити, що надана свобода друку Києво-Печерській та Чернігівській друкарням (нехай навіть обмежена) сприяла розумінню богослужбової богословської літератури українським населенням. У той же час, як це впливає із сенатського указу, відкриваються можливості для проникнення в Росію виданої в Україні як розкольницької літератури, так і такої, що містить лютеранські ідеї. Об’єктивно така література слугувала розпалюванню релігійних та соціальних конфліктів у середині російського суспільства.

З 1700 року, після смерті патріарха Адріана, до 1720 року місцеблюстителем патріаршого престолу був українець, митрополит Стефан Яворський. Він не вживав жодних заходів щодо обмеження прав української церкви. Із часом почалася церковна реформа.

Історія встановлення контролю за українськими друкарнями стала ще одним свідченням того, що російська традиція регулювання друку розвивалася в умовах боротьби із ересями, розколом, що формувало уявлення про видавничу діяльність як носія суспільного розбрату. Це зумовило розвиток законодавства про друк у рамках адміністративно-поліцейських приписів на захист інтересів держави, на шкоду суспільству [23, с. 160 – 173]. Якщо до початку XVIII ст. регламентація видання та розповсюдження книг здійснювала церква, оскільки література мала релігійно-церковний зміст, то з 1720 року зі змінами пріоритетів регулювання видання церковної літератури стає централізованим. Запроваджувалася попередня цензура Духовної колегії. Ця цензура закріплена на публічно-правовому рівні “Духовним регламентом” 1721 року із завданням ідейно-духовного виховання підданих, оборони цінностей православ’я.

Після всього сказаного залишається розглянути таке важливе питання церковних та світських розпорядчих документів, як переклад богослужбових книг.

Єдиною мовою православних церков того часу (болгарської, сербської, російської, української, білоруської), яка використовувалася в богослужінні, була церковнослов’янська. Вона не збігалася з жодною із живих слов’янських мов. Сфера її застосування була обмежена тільки богослужінням. Літургійний характер мови, як відомо, забезпечує їй стійкість у часі [24, с. 182].

Історія залучення російського православ’я до Священного писання незмінно поєднувала в собі дві тенденції: намагання повно й достовірно відтворити оригінал священних книг і прагнення зробити їх зрозумілими для російської людини. Тому перекладацька робота над текстом Біблії завжди була складовою церковного життя, що перебувало в постійному розвитку.

У богослужбовій практиці Московської Русі утвердився вид церковнослов’янської мови Острозької Біблії (видрукувана 1581 року в Острозі). Така мова синтезувала латинську перекладну традицію з виправленнями, що були зроблені на основі грецького тексту [25, с. 4 – 5]. У XVIII ст. слов’янська Біблія була повернена в предвічне русло грецької традиції. До початку XIX ст. в наслідок розвитку російської мови церковнослов’янська Біблія перестала бути загальнозрозумілою. Якщо в попередні століття для збереження її доступності для народу було достатньо часткових оновлень її лексики, то в XIX ст. з усією гостротою постало питання про новий повний переклад Біблії.

Проблема адаптації мови Святого Письма до народної була важливою і в Україні, хоча вона не стояла так гостро, як, наприклад, у віруючих Західної Європи. Історик української літератури М. Возняк, характеризуючи переклади Біблії XVI ст., писав: “Чистої української мови не маємо ні в одному тодішньому перекладі Святого Письма. Мова більшості перекладів – це конгломерат різних мовних елементів: церковнослов’янських,

українських, білоруських, польських, деколи ще й інших” [26, с. 243]. У цілому українська писемність XVI – XVIII ст. являла собою суміш “аж надто незграбного жаргону, де неорганічно зливалися до купи” елементи церковнослов’янської, польської та інших мов.

Як бачимо, вимоги Петра I, щоб у церковних книгах “никакой розни и особого наречия в оных не было”, не позбавлені підстав, адже книги Києво-Печерської друкарні розповсюджувалися по всій Росії. До того ж не всі віруючі росіяни “умеют честь книги, и от книжных не многие могут вся собрать от писания яже суть нужнейшая ко спасению” [27, с. 36]. Але, як уважав І. Власовський, уніфікація текстів богослужбних книг, до чого прагнули цар і Синод, не так стосувалися мови (лексики, стилю), як літургійного обряду [14, с. 549], хоча зазначав, що в процесі асиміляції церковнослов’янської мови на національному ґрунті кожного слов’янського народу при вимові, переписуванні виявлялися риси народної мови. Так виникали види церковнослов’янської мови, а в середині однієї з них – східнослов’янської, її український та російський різновиди. Ставити питання, яка з них правильна, не можна, оскільки церковнослов’янська мова не розмовна [6, с. 59]. Після приєднання України до Росії українська православно-богословська література була приречена на вимирання. З початку XVIII ст. і до його кінця змістом і мовою вона злилася з російською богословською літературою [6, с. 61]. У такий спосіб було ліквідовано протиріччя між необхідністю наближення мови богослужбних книг до народної, зрозумілої українцям, і дотриманням традиції – важливою умовою утримання православного смислу віри. Складність полягала в тому, що розмаїття мов виказувала розмаїття світобачення, різні види знань. Як видається, у поліетнічній Росії першої чверті XVIII ст. не вдалося знайти спосіб осягнення християнського врівнення з релігійно-культурних позицій усіх православних народів держави. Єдиною для всіх віруючих країни мала стати церковнослов’янська мова в її російському різновиді. Очевидно, за тих історичних умов іншого способу розв’язання проблеми не було.

Отже, дослідження Сенатського указу 1720 р. уможливило стверджувати, що цей адміністративний припис не містив антиукраїнського змісту, а мав на меті встановлення цензури релігійних книг.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лучик В. Ретроспективний і перспективний погляд на статус української мови як державної // Наукові записки. – Випуск 30. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. Винниченка, 2000. – С. 4.
2. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 151.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С. 120 – 121.
4. Сенатский указ. 5 октября 1720 г. // Полное собрание законов Российской империи - I (надалі ПСЗ-I). – Т. VI. – №3653. – С. 244.
5. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 298 – 299.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. III. – С. 57.
7. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. – Львів., 1993. – С. 6.
8. Руководство к познанию законов. Сочинение графа Сперанского. – СПб, 1845. – С. 83 – 84.
9. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст). – СПб., 1899. – С. 3 – 6.
10. Сизиков М. И. Сенат // Законодательство Петра I. – М., 1997. – С. 68.
11. Цыпин В. А. Церковное право. – М., 1996. – С. 234.
12. Малашенко А. Религия – дело не частное // Независимая газета. – 16.03.2001. – С. 8.
13. Соборное Уложение 1649 г. – Л., 1987. – С. 19.
14. Духовный регламент. 4 февраля 1721 г. // Законодательство Петра I. – М., 1997. – С. 540.
15. Анисимов Е. Время петровских реформ. – Л., 1989. – С. 347.
16. Тим не менше, старообрядцям вітківсько-стародубських слобід вдалося зібрати значну кількість друкованих та рукописних богослужбних книг. – Поздеева И. В.

Древнерусское наследие в истории традиционной книжной культуры старообрядчества (первый период) // История СССР.— 1988. — №1. — С. 97.

17. Протестантизм в России // Христианство. Энциклопедический словарь. — М., 1995. — Т.2. — С. 406 — 411.

18. Краснобаев Б.И., Черная Л.А. Книжное дело // Очерки русской культуры XVIII века. — МГУ., 1987. — Ч.2. — С. 307.

19. Вплив протестантизму на духовне життя української церковної еліти було помічено ще в XVI столітті. — Див.: Потульніцький В. Інтелектуальні впливи заходу на українське духовне життя української еліти в XVI — XVIII ст. // Київська старовина. — 2001. — №2. — С. 3.

20. Шульгин В.С. Религия и церковь // Очерки русской культуры XVII века. — МГУ., 1979. — С. 301.

21. Ключевский В.О. Курс русской истории // Ключевский В.О. Сочинения. — М., 1988. — Т.3. — С. 270.

22. Огієнко І.І. Українська церква. — Київ, 1993. — Т.1-2. — С. 227.

23. Омельченко О.А. Закон и печать в дооктябрьской России (Историческая традиция правового регулирования) // Советское государство и право. — 1991. — №3. — С.160 — 173.

24. Курс церковнославянского языка // Литературная учеба. — 1991. — №1. — С. 182.

25. Е.Н. Бирукова и И.Н. Бируков Предисловие // Псалтырь. Новый перевод. — Литературная учеба. — 1994. — №1. — С.4 — 5.

26. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — К., 1998. — Т.І. — С. 243.

27. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. — К., 1996. — С. 36.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лукашевич Олександр Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: проблеми історії та історіографії України й Росії XVIII століття, методологія й теорія історії.

УДК 930.1:94(477) «166/168» (045)

ВИСВІТЛЕННЯ ПОСТАТІ КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ XVIII ст.

Олена ЛУКАШОВА (Маріуполь)

У статті досліджуються особливості поглядів істориків XVIII ст.: Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, О.І. Рігельмана, В.Г. Рубана, П. Симоновського, С. Мишецького та автора "Історії Русів" щодо постаті кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка. Аналізується ставлення цих авторів до політичної та військової діяльності видатного козака. Акцентується увага на тому, що праці істориків XVIII ст. є важливим внеском у подальшому дослідженні особистості І. Сірка в історіографії.

Ключові слова: кошовий отаман, Запорозька Січ, історіографія, концепції істориків.

В статье исследуются особенности взглядов историков XVIII ст.: Самовидца, Г. Грабянки, С. Величко, О.И. Ригельмана, В.Г. Рубана, П. Симоновского, С. Мышецкого и автора "Истории Руссов" на личность кошевого атамана Войска Запорожского Ивана Сирка. Анализируется отношение этих авторов к политической и военной деятельности